

Kgl. Bibl. foto

Fig. 1. Århus by set fra landsiden 1755, efter Frederik V.s atlas. Kgl. Bibliotek. — *The town of Århus seen from the land side 1755, after a drawing in Frederik V.s atlas in the Royal Library.*

KIRKERNE I ÅRHUS

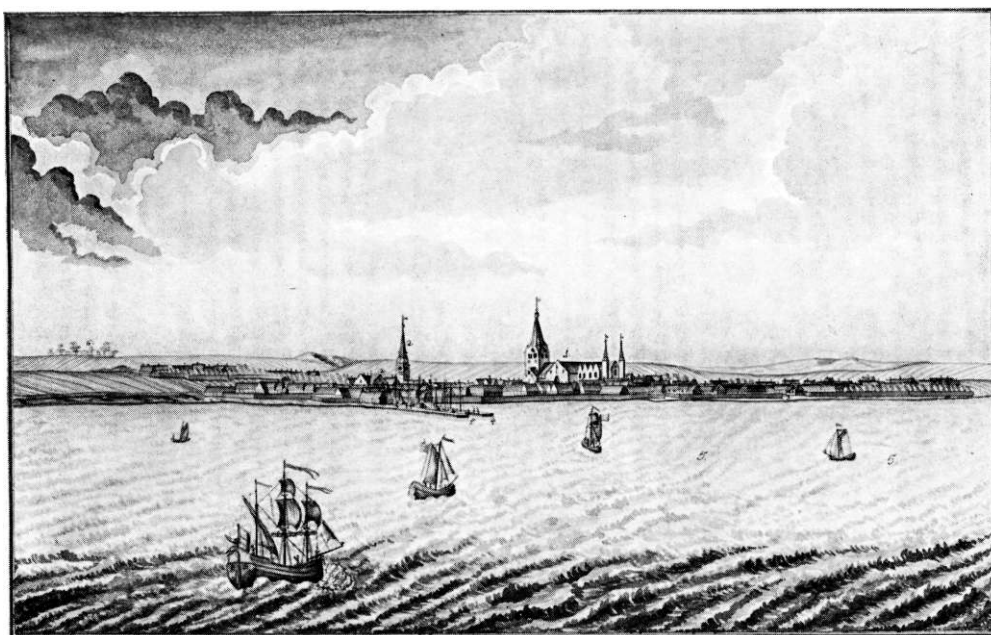
Som formentlig den ældste af de gamle købstæder i Østjylland ligger Århus ikke ved en fjord, men direkte til det åbne hav. Ude i horisonten skyder sig imidlertid Mols med Helgenæs frem, ned mod Samsø's nordspids og Tunø, således at disse halvøer og øer danner en beskyttende barriere omkring Århus bugten og gør dette indhav til den ideelle operationsbasis for alle slags maritime foretagender. Denne søværts beliggenhedssituation i forening med placeringen omtrent midtvejs på Jyllands lange østkyst danner uden tvivl den primære baggrund for byens opkomst og afspejler sig bl.a. i de sammenhænge, hvori Adam af Bremen omtaler Århus¹. På det mere lokale plan er det vade-stedet over Århus å, nær dennes munding, og neden for den langstrakte, oprindeligt sikkert stærkt sumpede ådal med Brabrand sø, der har bestemt byens plads; samtidig egnede åens udløb sig fortrinligt til havn, og denne omstændighed har tillige givet bebyggelsen navn, Ar-os, dvs. å-munding².

Der kan idag næppe råde tvivl om, at det ældste Århus har ligget ved åens nordside, i området mellem vadestedet Immervad og åens udløb i bugten, sml. fig. 3. Et lidt højere liggende terræn, øst for de sumpede arealer ved den senere Århus mølle, ved åens venstre bred og mod nord kantet af et bækløb, har budt naturlige muligheder for befæstelse og bebyggelse ved et trafikalt skærings-

punkt med udmærkede forbindelsesveje ind i et rigt bagland. Kun sparsomme og som oftest tvetydige kilder beretter om Århus' ældste historie, men i en samlet betragtning efterlader de indtrykket af en by, som i den sene vikingetid og tidlige middelalder havde en agtværdig position.

Spørgsmålet om beliggenheden af det første Århus har ikke mindst i dette århundrede givet anledning til diskussion. Med gode argumenter forestillede J. HOFFMEYER sig i sine *Blade af Aarhus Bys Historie*, 1904, at byen havde ligget ud til havet. Samme år havde H. C. BERING LIISBERG opstillet den hypotese, at Århus oprindeligt havde ligget ved den nuværende Vor Frue kirke, og denne opfattelse udbyggede han 1910 med artiklen *Det ældste Aarhus. En Hypothese*. Hoffmeyer søgte bl.a. at sandsynliggøre, at Vestergadekvarteret i sin naturtilstand ikke kunne have indbudt til bebyggelse i større omfang³. Senere førte HUGO MATTHIESSEN imidlertid i sin fascinerende form den teori frem, at bydelen nærmest bugten var en tilføjelse til et ældre Århus, og at den med sine volde og grave var anlagt af bispem Peder Vognsen omkring år 1200 samtidig med domkirkens opførelse⁴. Tanken om at dette kvarter, »Clemens-staden«, skulle være et yngre afsnit af byen, vandt almindelig tilslutning og finder endnu gentagelse⁵. Imidlertid udsendte HELGE SØGAARD 1961 *Det ældste Århus*, hvori han overbevisende sandsynliggjorde, at bydelen nærmest havde været den ældste, bl.a. ved i fortsættelse af Hoffmeyers redegørelse at påpege, at så godt som alle fund fra vikingetiden var gjort i den østlige del af Århus⁶. I Helge Søgaards bog er instruktivt fremlagt og drøftet de kildesteder, der oplyser om det første Århus, og dette stof eller diskussionen skal ikke gentages her; men det vil være rimeligt at omtale det materiale, der siden er kommet for dagen, og som afgørende støtter, for ikke at sige fastslår rigtigheden af den Hoffmeyer-Søgaard'ske opfattelse af det kronologiske forhold mellem bydelen omkring domkirken og kvarteret ved Vestergade. Det drejer sig for det første om resultaterne fra udgravningen i Hotel Skandinaviens tomt på hjørnet af S. Clemensstorv (forhen Kødtorvet) og S. Clemensstræde (forhen Barbergdyden), oven for Stentrappen (fig. 3, b; sml. fig. 21), og for det andet om undersøgelserne vest for Vor Frue kirke, omkring Nygade (fig. 3, e).

Udgravningerne ved S. Clemensstræde oven for den overdækkede ås nordre bred fandt sted 1963—64 og er endnu kun fremlagt i tidsskriftsartikler⁷. Ved undersøgelserne fremdrog man en strækning af den byvold, som vel var iagttaget tidligere og også kendt fra skriftlige kilder i den sene middelalder (sml. nedenfor), men udgraverne kunne nu konstatere, at volden i sin ældste skikkelse måtte henføres til første del af 900-tallet, og at den efter alt at dømme måtte tilhøre bebyggelsens tidligste periode. Man kunne yderligere fastslå, at volden i sine første århundreder var øget og ombygget tre gange, samt at der på indersiden, langs voldfoden, havde forløbet en gade, der i voldens anden

Kgl. Bibl. foto

Fig. 2. Århus by set fra søsiden 1755, efter Frederik V.s atlas. Kgl. Bibliotek— *The town of Århus seen from the sea 1755, after a drawing in Frederik V.s atlas in the Royal Library.*

fase var udført med svære egeplanker, og i den tredje havde været brolagt. Tillige afdækkede undersøgelserne rester af bebyggelse inden for volden.

Om sonderingerne i maj—juni 1966 i Nygadekvarteret vest for Vor Frue kirke forelå 1967 den endelige meddelelse fra udgraverne H. Hellmuth Andersen og Hans Jørgen Madsen⁸. I publikationen sammenfattes resultaterne således, at man vel i nærheden af den nuværende Vor Frue kirke tør antage eksistensen af et milieu præget af sen vikingetid (11. århundrede), men at dette milieu kun aftegner sig svagt i aflejringerne. Skønt perioden kan tænkes rigere repræsenteret andetsteds i området, tager udgraverne ved sammenligning med undersøgelserne ved S. Clemensstræde ikke i betænkning at finde det klart demonstreret, at domkirkeområdet har prioritet, når det gælder spørgsmålet om den oprindelige bykernes beliggenhed. Udviklingshistorisk opfatter udgraverne Nygadesonderingerne således, at Århus allerede i 1000-tallet begyndte at vokse frem uden for de volde, der tilhørte næsbebyggelsen fra det foregående århundrede⁹.

Som nævnt ovenfor må man sætte det voldforløb, der er konstateret, hvor nu kontorhuset på hjørnet af S. Clemenstorv og S. Clemensstræde rejser sig (fig. 3, b), i forbindelse med en tidligere påvist strækning af den også historisk overleverede Århus' Søndervold (fig. 3, a)¹⁰. Hertil slutter sig utvivlsomt

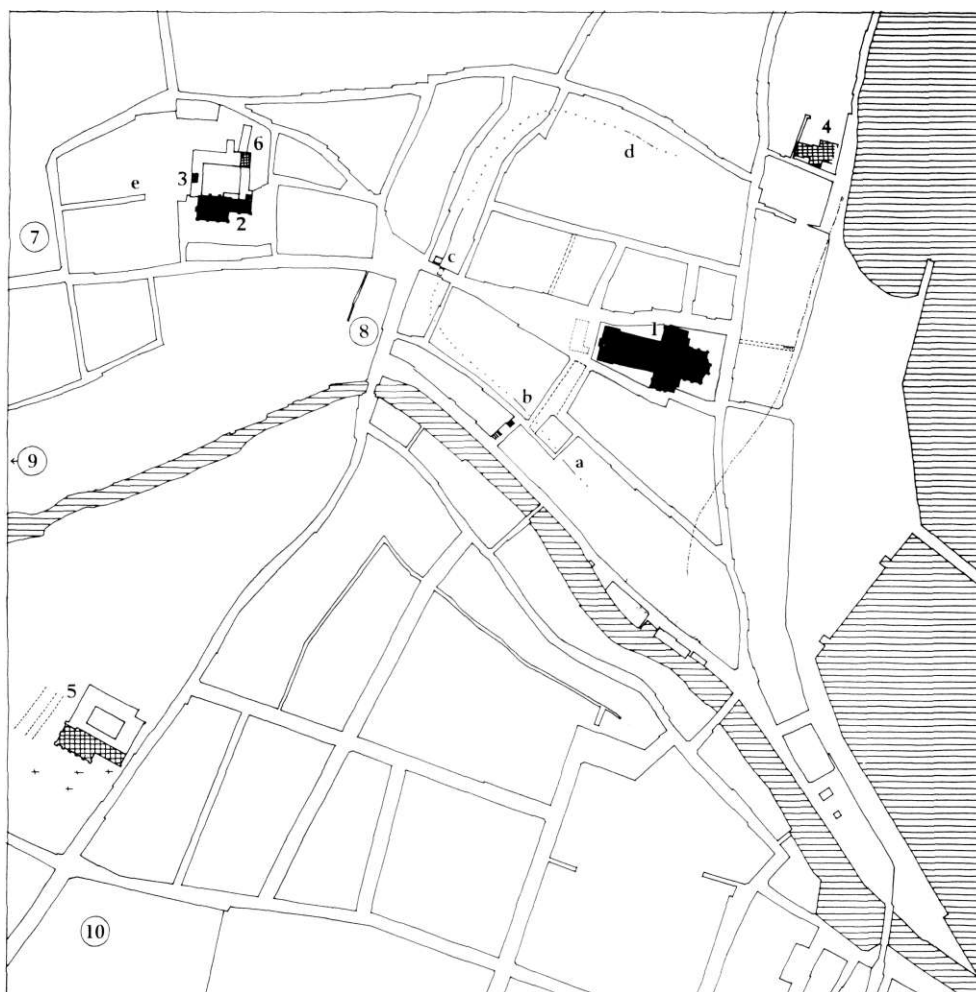

Fig. 3. Århus. Kort 1: 6000 over den indre by, tegnet af TF og KdeFL på grundlag af bykort udgivet af V. F. A. Berggreen og Budtz Muller & Co 1870.

- Bevarede kirker.
- ▨ Forsvundne kirker og »huse«, hvis beliggenhed er omtrentlig kendt.
- Forsvundne kirker med helt eller delvis kendt grundplan.

Planen viser også kirkegårde i området, og tillige er markeret byvolden fra sen vikingetid (a-d) og Nygadegravningen 1966 (e). 1. S. Clemens kirke, Århus domkirke. 2. S. Nicolai krypt og Vor Frue kirke. 3. Kirkesal i Århus hospital (Klosterkirken). 4. †S. Olufs kirke. 5. †S. Jørgens kapel; †Karmelitterkloster. 6. †Kirkesal i Århus hospital. 7. †S. Karens gård. 8. †Helligåndshus. 9. †Møllekirkegården. 10. †Assistens eller Søndre kirkegård.

Map of the inner town 1:6000, drawn on the basis of a map from 1870, which shows the course of the river and the network of streets before the changes and adjustments of more recent times. Excavations in the last few years have shown that Århus was founded at the beginning of the 10th century and was surrounded by a rampart of earth (a-d). The mouth of the river was used as a harbour. All the oldest churches were presumably situated outside the rampart. On the map older churches and chapels are indicated. 1—3. Churches still preserved. 4—6. Churches now disappeared, but the plan of which is known from excavations or in some other way. 7—8. Chapels now disappeared, the site of which is roughly known. 9—10. Churchyards now abandoned.

et par voldstrækninger, som er konstateret længere nordpå. Det drejer sig i første række om det interessante, summarisk undersøgte og udaterede parti, som kom for dagen 1915—16 ved Badstuegade og Volden, da man nedrev Marcus Bechs gård (fig. 3, c). Her konstaterede Ejler Haugsted¹¹ en vold og en række svære egepæle tillige med bygningsrester, som formentlig med rette sættes i forbindelse med Borgporten, der blev nedrevet 1685, men bl.a. kendes fra tidlige Århusprospekter (fig. 5 og 6)¹².

For det andet har man 1938 ved udgravninger syd for den søndre husrække i Graven påvist rester af en jordvold¹³ (fig. 3, d).

Kan man end savne den vished, som supplerende undersøgelser må forventes at bringe, er det da på dette grundlag, og under iagttagelse af terrænforholdene og gadeforløbet i den gamle by, blevet den almindelige opfattelse, at det første Århus anlagdes på det relativt højtliggende næs, som hvælvede sig mellem åens udløb og havet. Ud fra beliggenhedssituationen og den omstændighed, at volden knytter sig til den allerførste bebyggelse, kunne man ledes videre til den formodning, at byens grundlæggelse, hvis primære formål turde have været sikring og befæstelse af den

handelsmæssigt og strategisk vigtige lokalitet, skyldtes en stormands bud eller en magtfuld organisations initiativ. Et par århundreder efter voldens anlæggelse nævnes Århus som kongelev, ligesom Viby, en mils vej sydvest for byen, var gammelt krongods og sæde for en kongsgård¹⁴, men det er ikke for-

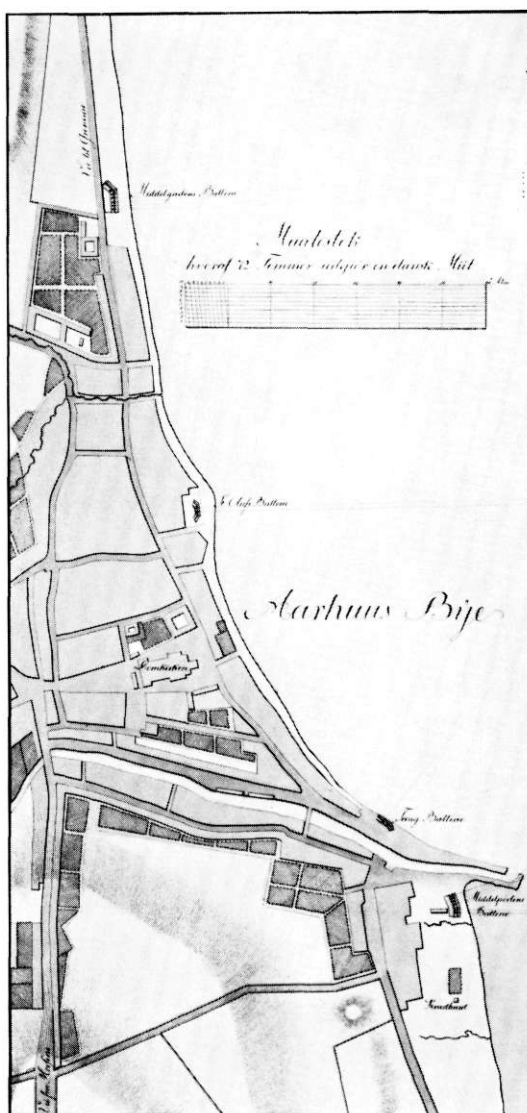

Fig. 4. Århus. Kort over byen med placering af kanonbatterier under Napoleonskrigene; formentlig kopi af kort tegnet af J. C. Ræder 1809. Hærens arkiv. — Map of the town with the emplacements for batteries of canon during the Napoleonic Wars; presumably a copy of a map drawn by J. C. Ræder 1809.

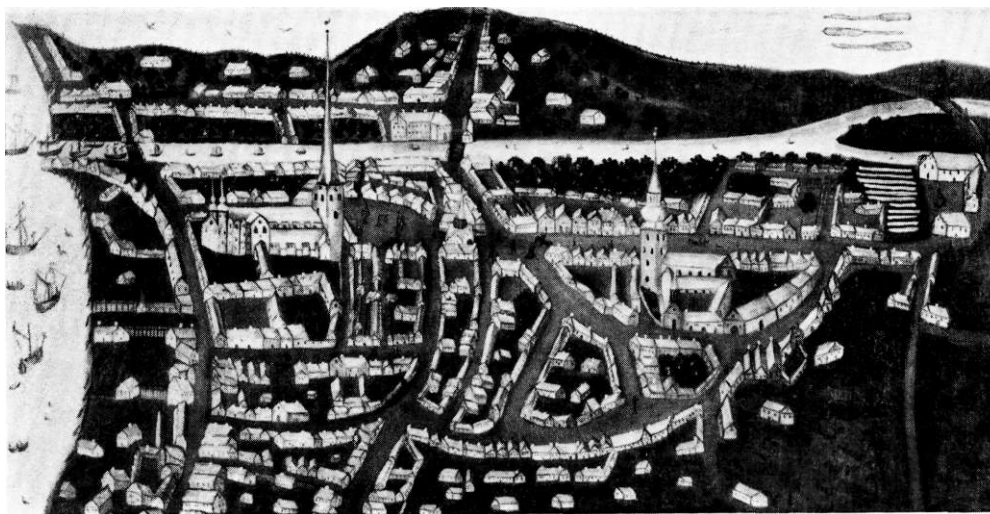

Fig. 5. Prospekt af Århus by set fra nord, efter Resens atlas, ca. 1670. — *Prospect of the town of Århus seen from the north, after Resen's atlas, c. 1670.*

svarligt herfra at slutte tilbage til tilstandene ved byens grundlæggelse. Vort kendskab til samfundsforholdene i denne tidlige periode og vor viden om regeringsforholdene, for Harald samlede riget, er for ringe og usikker til at tillade håndfaste teorier om, hvem der stod bag det betydelige foretagende, som voldarbejderne har været efter datidens forhold.

Der er ingen steder omtalt eller påvist levn af en befæstning på havsiden, og sandsynligheden taler da også for, at byen har ligget åben mod øst; formentlig har dog lave skrænter over brændingen tillige med pælespærringer ydet en vis beskyttelse¹⁵. Med et omrids, der synes at have været af form som en skæv firkant, har det ældste Århus inden for sine jordvolde optaget et areal på knap fem hektarer; inden for det udpegede voldforløb ligger terrænet idag ca. to meter højere end udenfor. Vi tør antage, at mod land har hovedadgangen til byen været på vestsiden, ad en forgænger til den ovenfor nævnte Borgporten, der åbnede sig ved pladsen, det senere Lilletorv, hvor ruterne fra oplandet med vejen over Immervad løb sammen¹⁶. Inden for porten strakte sig Torvegaden, det senere Storetorv, hvor Peder Vognsen hen imod år 1200 påbegyndte byggeriet af sin store teglkirke.

På det nyligt forelagte arkæologiske grundlag må det da antages, at staden Århus blev anlagt og befæstet i første del af 900-tallet; denne datering modsiges ingenlunde af de spredte og sparsomme oplysninger, der i øvrigt foreligger om byen i sen vikingetid og tidlig middelalder¹⁷. Blandt de væsentlige vidnesbyrd om Århus i denne periode tæller de relativt mange runesten, som

Hammerschmidt foto

Fig. 6. Prospekt af Århus by set fra nord, efter kopi af maleri, formentlig ca. 1640, i Den gamle By, tidligere, i rådhuset, Århus. — *Prospect of the town of Århus seen from the north, after a painting presumably from c. 1640 in »Den gamle By«, formerly in the town-hall, Århus.*

er fremdraget i byområdet¹⁸, og udmøntningsvirksomheden 1035—47 og ca. 1150—54¹⁹.

Det vil næppe kunne lykkes at fastslå, hvornår Århus blev købstad i egentlig forstand, dvs. udskilt fra Hasle (og Ning) herred(er)s område og gjort til en selvstændig retskreds. Byens ældste, bevarede privilegier, som dog kun er en stadfæstelse af ældre, er udstedt af Christoffer af Bayern i 1441²⁰.

Kirkehistorisk nævnes Århus første gang 948, da det i en beretning om synoden i Ingelheim hedder, at blandt andre var Reginbrand, Århus' bisp, til stede²¹; og hertil beretter Adam af Bremen²², at ærkebiskop Adaldag af Bremen var den første, der indviede bisper i Danmark, nemlig Horit (Hared) for Slesvig, Liafdag for Ribe og Reginbrand for Århus; disse bisper betroede han tillige kirkerne på den anden side havet på Fyn, Sjælland og i Skåne. I denne sammenhæng placerer man også en bulle af 2. januar 948 fra pave Agapitus II. til ærkebiskoppen i Bremen og ser i denne det formelle grundlag for indvielsen af en bisp i Århus.

Adam af Bremen skriver videre, at rygtet siger, at bispesædet i Århus blev nedlagt 988, ved Adaldags død²³.

På Svend Estridsens tid, formentlig 1060—65, foretog man en ny stiftsinddeling i Jylland, og ved denne lejlighed blev der atter indviet en bisp i Århus; som den første nævnes Christian, der 1070 deltog i kongens togt mod England²⁴.

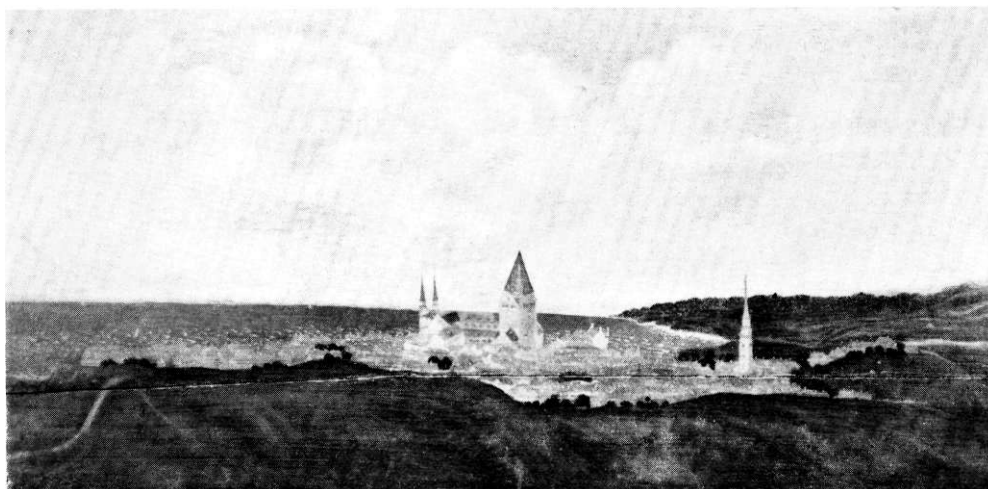
Ægtheden af enkelte af disse meddelelser er blevet betvivlet, og tolkningen af de fåmælte kilder er selvsagt behæftet med den største usikkerhed, hvad den

standende diskussion da også viser²⁵. Kun få kendsgerninger lader sig med rimelig sikkerhed udskille af Århus' ældre kirkehistorie. Med hensyn til den første bispetid antager man, at Reginbrand og hans eventuelle efterfølgere som forudsætning for deres virksomhed, der sikkert overvejende har været af missionerende art, har haft en kirke; i det mindste har en kirke været planlagt²⁶. Når det imidlertid erindres, at der ikke foreligger efterretninger om, hvorvidt Reginbrand overhovedet har været i Århus, vil det indses, at denne byens første kristne kultbygning hviler på et spinkelt grundlag. De privilegier, som kejserne Otto den Store og Otto III. henholdsvis 965 og 988 gav ærkebispem i Bremen²⁷, lader dog antage, at der virkelig blev opført en kirke, men det er problematisk at sætte denne bygning i forbindelse med Roskildekrønens tvivlsomme overlevering om, at kong Frode opførte en Trefoldighedskirke i Århus²⁸. Selv om fortællingen om Frodes kirkebyggeri må henvises til sagnetes verden, kan den muligvis indeholde det sandfærdige træk, at den første kirke i Århus var viet den hellige Trefoldighed²⁹.

Adam af Bremen beretter videre, at Harald Hårderåde samtidig med plyndringen af Hedeby - - som almindeligt antages at have fundet sted omkring 1050 — hærgede alle danernes kyster med ild og sværd, og dengang blev kirken i Århus stukket i brand³⁰. Hos Saxo er overleveret³¹, at Århus døjede overmåde ondt af sørøveranfald, men her nævnes ikke nogen kirkeødelæggelse.

Kilderne til Århus' historie i 1000-tallet flyder således meget sparsomt, og den kirke, som Harald siges at have afbrændt, er ikke omtalt andre steder; den er følgelig hverken identificeret eller lokaliseret, men efter undersøgelserne og genopbygningen af den fornylig genfundne krypt under Vor Frue kirke (fig. 3, 2; fig. 8, 2) har man søgt at sætte de to kirker i indbyrdes relation. Krypten tilhører klosterkirkens forgænger, *S. Nicolai kirke*, der i Hellig Niels' levnedsskildring nævnes som Århus' første domkirke, og på bygningsarkæologiske kriterier er det den gængse opfattelse, at krypten skal henføres til perioden efter midten af 1000-tallet³². Tidsmæssigt ligger således den formodning nær, at opførelsen af frådstenskirken med den treskibede, hvælvede krypt har taget sin begyndelse efter og været foranlediget af forgængerens formodede ødelæggelse ved det norske overfald på byen; men det er usikkert, om kirken fra begyndelsen har været viet alene til *S. Nicolai*, og om krypten har haft sin egen værnehelgen.

Peder Vognsen, der sad på Århus bispestol 1191—1204, havde påbegyndt opførelsen af en ny domkirke og havde hertil oprettet seks præbender³³; 1203, da en del af kirken åbenbart var taget i brug (sml. p. 64), overdrog han den bl.a. adskillige ejendomme til kannikernes fællesbord og til de enkelte præbender. I det tilhørende gavebrev af 14. november³⁴ opregnes bispens store donation, hvoraf følgende har interesse i forbindelse med kirkerne i byen:

Hammerschmidt foto

Fig. 7. Århus by set fra nordvest, efter maleri ca. 1700 i Den gamle By, Århus. — *The town seen from the north-west, after a painting from c. 1700 in »Den gamle By«, Århus.*

S. Olavs kirke i Århus og jorden i Sprakælychi, S. Nicolai kirke, den hellige jomfrus kirke og Tulistorp (*ecclesia sancti Olauui de Arus et terra in Sprakælychi. ecclesia sancti Nicholai, ecclesia beate uirginis et Tulistorp*).

Der kan næppe være tvivl om, at alle tre kirker har ligget i det århusianske område; lokaliteten Sprakælychi eller Sprageløkke unddrager sig foreløbig nærmere bestemmelse, men da den anføres i sammenhæng med S. Olufs kirke, har den måske befundet sig i nærheden af denne. Tulistorp eller Tulstrup kan formentlig identificeres med et stykke jord, senere kaldet Marquards løkke, der lå vest for det gamle Århus³⁵.

S. Olufs eller S. Olai kirke, der blev ødelagt og nedrevet efter reformationen, nævnes første gang i denne kilde; om dens beliggenhed råder ikke tvivl, idet kirken kan følges ned i tiden, og rester af bygningen er efter udgravning 1947—48 frilagt inden for S. Olufs kirkegård mellem Mejlgade og Havnegade, nord for den oprindelige bykerne (fig. 3, 4). Ved udgravningen, der endnu ikke er publiceret³⁶, fremdrog man rester af frådstenskvadre; dette byggeemne sandsynliggør, at kirken skal dateres ret tidligt, måske omkring år 1100, hvilket kan samstemme med, at dyrkelsen af Hellig Olav tidligt vandt indpas i Danmark³⁷.

Den S. Nicolai eller Niels' kirke, som dernæst nævnes i Peder Vognsens diplom, må være identisk med den ovenfor omtalte frådstenskirke ved Vestergade, hvoraf rester af nordmuren og krypten er i behold i den nuværende klosterkirke (fig. 3, 2; 8, 2).

Mariekirken, som Peder Vognsen også overdrog sin domkirke, er det der-

imod ikke endnu lykkedes at bestemme eller placere. Idet den anføres sammen med Tulstrup, og da denne lokalitet antagelig skal findes vest for byen, er det nærliggende at søge Frue kirke i samme område; muligvis kan kirken sættes i forbindelse med den fra senere tider kendte kirkegård ved Århus mølle (fig. 3, 9). Andre middelalderlige overleveringer om en Frue kirke gør imidlertid identifikationen vanskelig, sml. nedenfor.

Tilsyneladende fremgår det af bispens gavebrev, at ved år 1200 fandtes i Århus mindst tre kirker; de bevarede rester oplyser, at mindst to af disse har været stenbygninger, og endda er S. Nicolai kirke med sin fornemme krypt arkitekturhistorisk bemærkelsesværdig. Den arkæologiske situation og den magre, usikre skriftlige overlevering udelukker dog ikke den mulighed, at Nicolai kirke og Mariekirken, som anføres efter hinanden i Vognsens diplom, som selvstændige institutioner har været huset i samme bygning. Af fortællingen om den folkelige helgen Niels, søn af kong Knud III. Magnussen, og hans død og begravelse 1180 (sml. p. 61) fremgår yderligere, at ved denne tid, før byggeriet af S. Clemens kirke tog sin begyndelse, eksisterede i Århus tillige »et *trækapel ved havet*«. Kapellets beliggenhed er omtvistet³⁸, men sandsynligheden taler for, at bygningen, hvoraf ingen levn kendes, har været rejst, hvor domkirken nu ligger eller i nærmeste nærhed heraf (fig. 3, 1; 8, 1).

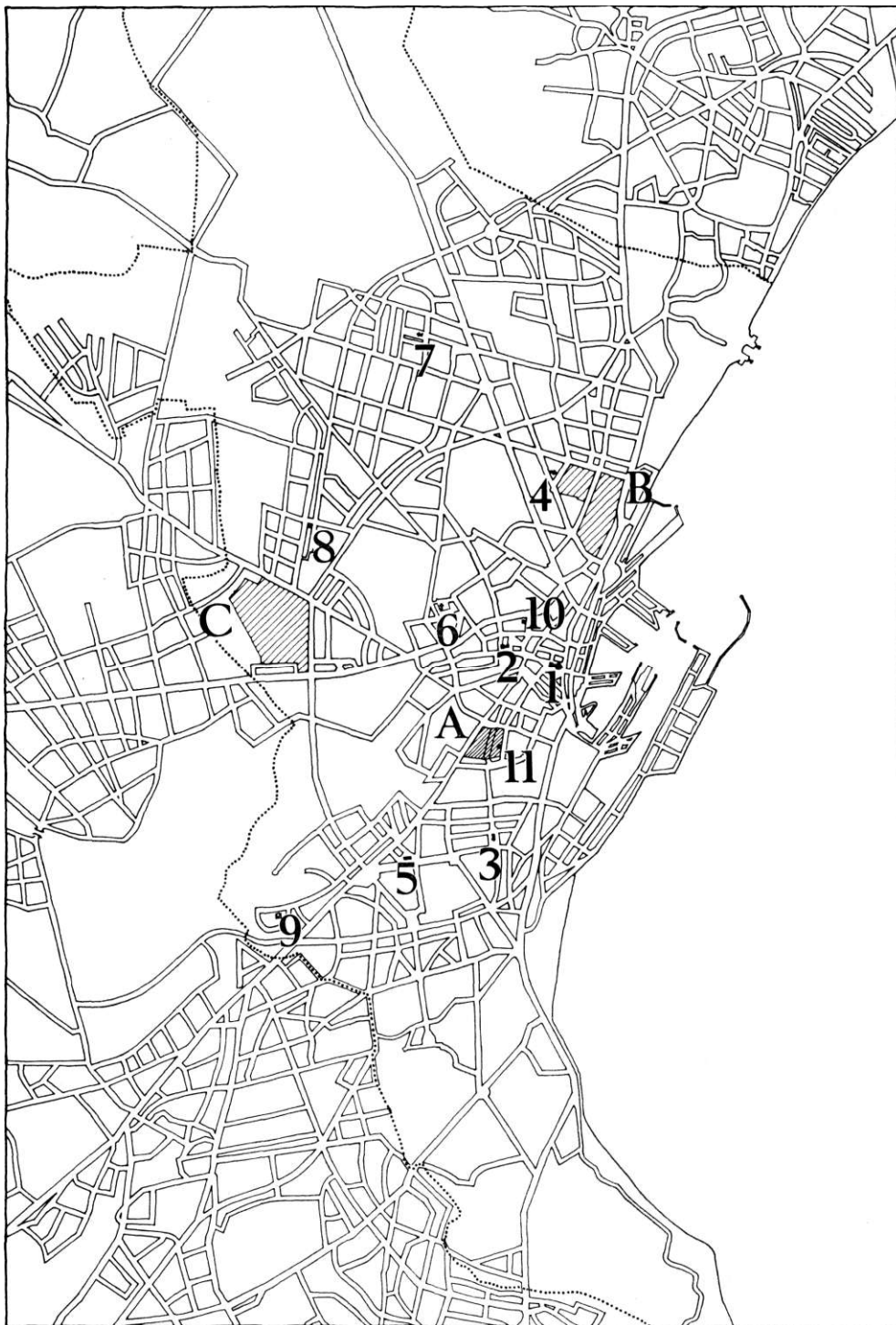
I de første årtier af 1200-tallet er opførelsen af stiftets *nye domkirke*, viet de søfarendes helgen S. Clemens, i fuld gang (fig. 3, i; 8, i; sml. p. 63ff.), og i denne periode er der da antagelig fire kirker i Århus. Det er usikkert, om nogen af de fra en senere tid kendte kirker i byen kan føres tilbage til denne periode; samtidig er det bemærkelsesværdigt, at domkirken rejser sig ved torvet, centralt i den voldkransede havnestad, mens de ældre, i gavebrevet nævnte kirker ligger uden for befæstningen³⁹.

Fra den efterfølgende tid og indtil reformationen kendes en række andre gejstlige stiftelser, kapeller og kirker; de skal kortelig anføres her i byoversigten, mens den nærmere redegørelse for de sine steder ret spegede omstændigheder vil findes for hver enkelt kirke i den historiske indledning til vedkommende beskrivelse.

I tiden mellem 1222 og 1246 kom *dominikanerne* til byen, hvor de fik over-

Fig. 8. Kort over Århus by, tegnet af TF og KdeFL. Kommunegrænsen er angivet med prikket linie; uden for kortet, i den nordlige bydel, ligger *Skejby* og *Lisbjerg* kirker. De øvrige, eksisterende kirker er: 1. S. Clemens kirke, Århus domkirke. 2. Vor Frue kirke med kryptkirken. Klosterkirken. 3. S. Pauls kirke. 4. S. Johannes kirke. 5. S. Lukas kirke. 6. S. Markus kirke. 7. Christianskirken. 8. Møllevangskirken. 9. Langenæskirken. 10. Valgmenighedskirken (fra 1. februar 1968: Apostolisk kirke). 11. S. Knuds kirke. A. †Assistens eller Søndre kirkegård. B. Nordre kirkegård. C. Vestre kirkegård.

Map of modern Århus, the municipal boundary indicated by a broken line. On the map are included the existing churches (1—11), churchyards (A—C), while the churches belonging to the villages of Skejby and Lisbjerg incorporated into the town in 1962 are outside the area shown.

ladt S. Nicolai kirke; med tiden blev kirken stærkt ombygget, og et kloster tilføjet på nordsiden (fig. 3, 2; 8, 2)⁴⁰.

Vest for dette sortebrødre kloster lå *S. Karens gård*, der var byens spedalsk-hedshospital og antagelig stammer fra første halvdel af 1200-tallet (fig. 3, 7)⁴¹. Bygningerne forsvandt efter hospitalets nedlæggelse ved reformationen.

Ved Immervad, hvor tidligere Basballernes gård strakte sig, og hvor nu Magasins varehus ligger (fig. 3, 8), var bygget et *Helligåndshus*, der omtales første gang i domkapitlets jordebog ca. 1315⁴², og hvis kapel utvivlsomt er den Helligåndskirke, som blev betænkt i et testamente 1322⁴³. 1537 blev kapellet kongelig ejendom, og det er formentlig i årene herefter, at bygningerne om-dannes og forsvinder⁴⁴.

Der er bevaret to breve, som nævner et *Hellig Kors kapel*. Det ene er fra 1485, og heri tilstår to kardinaler dem, der på bestemte dage besøgte det Hel-lig Kors kapel, der ligger på Vor Frue kirkegård, 100 dages aflad⁴⁵; det andet brev er fra kong Hans 1503⁴⁶, hvori han giver magistraten i Århus tilladelse til at råde og regere det Hellig Kors kapel, der lå norden uden for byen, og som de selv havde bygget på kronens og byens jord. Det er ikke afklaret, hvor-vidt disse to breve omhandler det samme kapel, ligesom spørgsmålet om en eventuel forbindelse mellem den nævnte Vor Frue kirkegård og den ovenfor, i Peder Vognsens donation nævnte Vor Frue kirke, ikke er løst. På grundlag af Kong Hans' skrivelse tør vi imidlertid antage eksistensen af et Hellig Kors kapel ved Århus⁴⁷.

På Brobjerget syd for åen lå et *S. Jørgens kapel*, der foruden til denne hel-gen var viet S. Knud konge og S. Knud hertug; biskop Jens Iversen Lange (1449—82) skænkede kapellet til *karmelitterordenen*, der her rejste et kloster (fig. 3, s)⁴⁸. Klosteret, der var viet til Jomfru Marie, fungerede indtil 1531, da det »for nogle mærkelige årsagers skyld« overgik til bispestolen⁴⁹. Kort efter reformationen forsvandt bygningerne⁵⁰, men ved gravearbejder i området mel-lem Frederiksgade (tidligere Brobjerggade) og Christiansgade og ved systema-tiske undersøgelser i nyeste tid har man fastslået beliggenheden og hovedtræk af kompleksets plan⁵¹.

Det er usikkert, om der i det middelalderlige Århus har eksisteret andre kir-kelige institutioner med egen bygning; man kan tænke sig, at der i den store *bispegård* nord for domkirken (fig. 20, 1) har været indrettet et kapel, men herom foreligger ingen efterretninger.

Derimod véd relativt sene og overvejende tvivlsomme kilder at berette om et Franciskanerkloster, et Karteuserkloster, en S. Gertruds gård og kapel, et S. Annæ kapel, samt et S. Jørgens hus⁵². Disse anlæg kendes i øvrigt ikke; måske foreligger enkelte sammenblandinger, men intet vidnesbyrd støtter en formodning om nævnte institutioners selvstændige eksistens i Århus.

Efter reformationen fik dominikanernes klosterkirke navn efter jomfru Maria, og klosterlængerne blev ved kgl. resolution af 12. november 1541 skænket og omdannet til almindeligt hospital for Horsens, Randers og Århus. I kompleksets nordøsthjørne blev *hospitalskirken* indrettet (fig. 3, 6); den var i funktion indtil 1878/79, da hospitalet som led i omdannelse til stiftelse for ældre mennesker (fundatser 1856 og 1879) vederfaredes en kraftig ombygning. Samtidig blev en hal i vestfløjen, formentlig den oprindelige kapitelsal, indrettet til kirke⁵³ (fig. 3, 3).

Med udgangen af 1500-tallet eksisterede i Århus af kirker i brug kun domkirken og de to i klosterkomplekset i Vestergade; disse kirker har uden tvivl nemt kunnet rumme og betjene de menigheder, der søgte dem, hvorimod det omvendt kneb at skaffe kapital til kirkebygningernes vedligeholdelse. Mens Århus øjensynligt i den tidlige middelalder havde været en by af første rang i riget, bevarede den vel senere i perioden en agtværdig position som sæde for en magtfuld bispestol⁵⁴, men efter reformationen ændredes kårerne. Pest og adskillige alvorlige brande hjemsøgte tillige byen i 1500-tallet⁵⁵, og efter svenskekrigenes hærgen ved midten af det 17. århundrede forarmedes indbyggerne, og deres tal sank betragteligt⁵⁶. Det er symptomatisk, at hovedparten af de håndværkere, der i nyere tid giver tilbud eller udfører reparationer på domkirken, kommer fra andre byer, undertiden endda helt fra København.

Århus' situation ændres først omkring midten af forrige århundrede ved samvirke mellem flere faktorer. Anlæggelse af industrivirksomheder og opsving i handel og søfart i samspil med den almindelige udvikling i landet er vel de mest fremtrædende årsager til den vækst, Århus har undergået i de sidste menneskealdrer.

Ekspansionen har naturligvis også udtrykt sig i de kirkelige forhold; det øgede indbyggertal medførte anlæggelse af nye kirkegårde, hvoraf den første (1818) var den senere sløjfede *Assistens* eller *Søndre kirkegård* ved Frederiksport (fig. 3, 10; 8, A); 1876 fulgte *Nordre kirkegård* (fig. 8 B) og 1927 *Vestre kirkegård* ved Viborgvej (fig. 8, C). Sidst i forrige århundrede indledtes udskillelsen af nye, selvstændige sogne med opførelse af egne kirker, og siden da er i Århus og forstæder rejst en række kirker, hvoraf flere er udgået af offentlige arkitektkonkurrencer, og adskillige ikke er uden arkitektonisk interesse. Den første kirkebygning fra denne nyeste tid er *S. Pauls kirke* for enden af M. P. Bruuns gade (fig. 8, 3), opført 1884—87, dernæst følger *S. Johannes kirke* ved Aldersrovej (fig. 8, 4), opført 1902—05. Med stiftelsen af Århus kirkefond 1907 blev byggeriet organiseret, og adskillige nybygninger er rejst i de 60 år, som er forløbet siden oprettelsen⁵⁷ (fig. 8, 5-9), og to er planlagt i Christians sogn.

En konsekvens af Århus' vækst er indlemmelse af omegnskommuner; af betydning i kirkelig henseende er her den kgl. resolution af 19. februar 1962,

hvorved bl.a. *Skejby* og *Lisbjerg* sogne blev tilsluttet købstadskommunen. I hvert af disse sogne ligger en middelalderlig kirke.

KILDER OG HENVISNINGER

- ¹ Søggaard, p. 48—49 og 70—71. ² Stednavne i Århus og Skanderborg amter, 1964, p. 7 med henv. ³ Undersøgelser 1966 har afsløret en lav sandbanke i området, Kuml 1966, p. 9—10. ⁴ Architekten XXII, 1920, p. 153—60; Torv og Hærstræde, 1922, p. 43—70. ⁵ E. Sejr: Gamle Århusgader, 1960, p. 1; E. Levin Nielsen, Fra Viborg amt XXXII, 1965, p. 144. ⁶ Sml. fundkortet, Skalk 1963, 4, p. 13. ⁷ Politiken, 5. sept. 1964; H. Andersen, Skalk 1963, 4, p. 13—14; P. Crabb, Skalk 1964, 2, p. 3—7; H. H. Andersen, Skalk 1965, 2, p. 3—7; O. Klindt-Jensen og H. H. Andersen, Kuml 1963, p. 75—85; H. J. Madsen, ØJyHjemst. 31, 1966, p. 5—15. ⁸ Kuml 1966, p. 7—29. ⁹ Sml. Hoffmeyer I, 321ff., 340f. ¹⁰ ÅgT. I, 115; Hubertz: Aktstykker I, 31 og 171ff.; Hübertz: Bidrag, p. 8ff.; Hoffmeyer I, 192f., 295ff. ¹¹ ÅrbÅrhSt. X, 1917, p. 82—94 med tegninger af C. Trap Friis. ¹² Sml. Jyske Tegneiser 1685 fol. 306f.; Hubertz: Bidrag, p. 19—20; Hoffmeyer I, 302—05; ÅgT. I, 114, 406. ¹³ ÅgT. I, 115, sml. Hugo Matthiessen, Architekten XXII, 1920, p. 156; Hoffmeyer I, 312—13. ¹⁴ Kong Valdemars Jordebog, udg. af Sv. Aakjær 1926—43, p. 26; A. F. Schmidt: Viby Sogns Historie I, 1942, p. 30f., 90f., II, 1949, p. 25f., 73 og 98. ¹⁵ Hoffmeyer I, 313 formoder eksistensen af en tidligt sløjfet østvold. ¹⁶ Sml. Hübertz: Bidrag, p. 19. ¹⁷ Søggaard, passim; ÅgT. I, 70. ¹⁸ Lis Jacobsen og E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942, nr. 63—69; E. Moltke: Jon Skonvig og de andre Runetegnere II, 1958, p. 184—85; Søggaard, p. 15ff.; Skalk 1963, 4, p. 13. ¹⁹ G. Galster: Århus' Mønter, 1957, særtryk af ÅrbGIBy. 1956, p. 9ff.; Søggaard, p. 18—20. ²⁰ Danmarks gamle Købstadslovgivning II, 1952, p. 169; sml. Trap VIII. 1, 1963, p. 161. ²¹ Søggaard, p. 62—63. ²² Søggaard, p. 66—67. ²³ Søggaard, p. 70—71. ²⁴ Søggaard, p. 70—71; ÅgT. I, 130—31. ²⁵ Søggaard, passim. ²⁶ Sml. H. Jankuhn: Das Missionsfeld Ansgars, Frühmittelalterliche Studien I, 1967, p. 213—21. ²⁷ Hamburgische Urkundenbuch I, 1842, p. 47f., 56f. ²⁸ Scriptorum minores I, 1917, p. 17. Denne meddelelse findes desuden i Reges Danorum, Slesvigske årbog, Olav Trygvesons saga samt i Hans Rhumann: Inscriptiones Arhusienses (LAVib.). Sml. Søggaard, p. 21fT. ²⁹ E. Jørgensen: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidlige Udvikling, 1908, p. 197f. ³⁰ Søggaard, p. 94—95. ³¹ Søggaard, p. 94—95. ³² Hoffmeyer I, 85ff.; V. Lorenzen: Vor Frue Kirke og Hospital i Aarhus, 1906; De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie, 1920, p. 32—47; ÅgT. I, 133—34. C. G. Schultz, Jul i Aarhus, 1956, p. 18—19; Aksel Skov, Skalk 1962, 1, p. 22—30; KultHistLeks. VII, 186. ³³ SRD VI, p. 387 og 405. ³⁴ DiplDan. 1. rk. IV, nr. 82. ³⁵ Sml. bl.a. Søggaard, p. 44. ³⁶ Indberetning i Den gamle By. ³⁷ KultHistLeks. XII, 561ff. ³⁸ En meget tvivlsom overlevering om, at der i Århus, ved Skolebakken, også har stået en kirke, er formentlig udsprunget af den legendariske tradition omkring Niels og hans kapel, sml. nedenfor p. 61—62 og Søggaard, p. 41—42. ³⁹ Sml. Hoffmeyer I, 323; E. Levin Nielsen, Fra Viborg Amt XXXII, 1965, p. 153; Ansgars kirke i Hedeby er endnu ikke fundet, jfr. T. Ramskou: Hedeby, 1964, p. 33—34. ⁴⁰ ÅgT. I, 153—58. ⁴¹ Hoffmeyer I, 87ff., 456, 459; ÅgT. I, 188—92. ⁴² DaKancReg. 1535—1550, p. 134; SRD. VI, 433. ⁴³ DiplDan. 2. rk. VIII, nr. 414. ⁴⁴ 1552 sælges »Kapel ved Broen vest for Byen«, KancBrevb. 1. juli 1552; sml. alment Hoffmeyer I, 413; ÅgT. III, 419—21; C. J. T. Thomsen: Aarhus Hospital, 1942, p. 10ff.; E. Sejr: Gamle Århusgader I, 22. ⁴⁵ ActaPont. IV, nr. 2918; E. Pontoppidan: Annales Ecclesiae Danicæ II, 1744, p. 683. ⁴⁶ Hubertz: Aktstykker, I, 90. ⁴⁷ Sml. Hoffmeyer I, 332. ⁴⁸ ActaPont. IV, nr. 2828. ⁴⁹ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, 1879, p. 292—93. ⁵⁰ Hubertz:

Aktstykker I, 132. ⁵¹ E. Haugsted, *ÅrbÅrhSt.* XXIV, 1931, p. 201—29; *ÅgT.* I, 183—87; Th. Rasmussen, *ÅrbÅrhSt.* XLVI, 1953, p. 41—49. Ældre diskussion om beliggenheden: C. Kjer, *KirkehistSaml.* 3. rk. V, 682; Hoffmeyer I, 45, 75ff. ⁵² A. Huitfeldt: *Danmarckis Rigis Kronicke* II, 1652, p. 1391; E. Pontoppidan: *Annales Ecclesiae Danicæ* II, 1744, p. 312; Hertel I, 1, p. 3, II, 1, p. XIIIff.; LAVib, *Århus bispearkiv, Herredsboogerne 1690 I* (G3—1106); sml. C. Kjer, *KirkehistSaml.* 3. rk. V, 685—87; Hoffmeyer I, 100—02; *ÅgT.* I, 192. ⁵³ *ÅgT.* III, 421—30, **IV**, 203—04; C. J. T. Thomsen: *Aarhus Hospital*, 1942. ⁵⁴ Sml. Hoffmeyer I, 286—87; *ÅgT.* I, 158—63, 372. ⁵⁵ *KirkehistSaml.* 2 rk. V, 344; Hubertz: *Bidrag*, p. 44, 52ff.; Hoffmeyer I, 310; *ÅgT.* I, 393. ⁵⁶ Hoffmeyer II, 135—36; A. Thestrup: *Handelsborgerskaber i Århus 1672—1862, Erhvervshistorisk årbog 1961—62*, p. 128ff. ⁵⁷ *ÅgT.* IV, 217—28; *ÅK.*